

SAUNDERS LEWIS A THYNGED YR IAITH:

RHWNG ADWAITH A CHWYLDRO

Tua deugain mlynedd yn ôl cefais y fraint o gyfrannu ysgrif i'r gyfrol *Presenting Saunders Lewis* ar wahoddiad y ddau olygydd, yr Athro Alun R. Jones a'r Athro Gwyn Thomas. Yn Gymraeg y sgrifennais i hi ac fe'i cyhoeddwyd gyntaf yn rhifyn Ebrill 1971 o *Tafod y Ddraig*. Rydw i am roi dyfyniad o'r ysgrif am ei bod hi'n cyfleu fy ymateb i a chenedlaetholwyr ifainc eraill i'r ddarlith radio pan draddodwyd hi yn well na dim y medrwn i ei sgrifennu hanner canrif yn ddiweddarach:

A minnau'n rhyw saith neu wyth mlwydd oed, digwyddais glywed rhywrai llawer hŷn na mi yn trafod pregethwyr a phynciau perthnasol yn nhŷ cymdogion. 'Pwy sy gynnoch chi Sul nesa?' holodd un ohonynt.

'Mr Valentine,' atebodd un arall.

Bychan fu fy niddordeb yn y sgwrs hyd at hynny, ond cyffrowyd fy nghywreirinwydd gan berseinedd a dieithrwch yr enw. 'Pwy ydi Mr Valentine?' holais.

'Y dyn 'nw losgodd yr erodrom 'no efo Saunders Lewis a'r dyn arall 'nw.'

Yn ddidaro ddigon yr ynganwyd y geiriau, ond bu bron iddynt beri imi syrthio i berlewyg. 'Llosgi erodrom!' bloeddiodd llais y tu mewn imi. 'Tae Owain Glyndŵr yn fyw hiddiw dyna be fasa fo'n neud!' Gorfoleddwn gymaint yng nghyfoesedd y weithred ag yn yr eofndra gwladgarol a'i cyflawnodd.

Rhyw ddeuddeg mlynedd yn ddiweddarach, daeth profiad gweledigaethol cyffelyb i'm rhan pan ddes o hyd i'r paffledyn *Paham y Llosgasom yr Ysgol Fomio* wrth chwilota ymhlith llyfrau modryb imi. Roeddwn wedi ymuno â'r Plaid ddyflwydd neu dair ynghynt ac wrth ddarllen datganiadau'r darlithydd a'r gweinidog, fe'm gwefreiddiwyd, nid yn unig gan eu gwrhydri a'u hunplygrwydd, ond hefyd gan argyhoeddiad dwfn y byddai arweinwyr cyfoes y Mudiad Cenedlaethol yn cyflawni gweithred yn Nhryweryn a roddai gychwyn i'r Chwyldro a fyddai'n gyfrwng i ryddhau ein gwlad.

Fe'm siomwyd. Ychydig cyn dechrau'r malu a'r turio yng Nghapel Celyn ceisiodd Pwyllgor Gwaith Plaid Cymru gymrodeddu ag awdurdodau Lerpwl. Estynnwyd croeso nawddoglyd i'w cynllun gan yr imperialwyr sgowsaidd, aed ati'n ddiymdroi i godi'r argae a boddwyd y Cwm yn y man.

Daliai'r Blaid i obeithio y gwobrwyd ei diplomyddiaeth ddoeth gan lwyddiant ysgubol yn etholiad cyffredinol 1959, ond gwnaeth yn wael iawn a dechreuodd sawl cenedlaetholwr chwilio am ddulliau effeithiolach a mwy anrhydeddus o amddiffyn buddiannau cenedl y Cymry ac o sicrhau ei pharhad ...

At y Blaid yr anelwyd neges y Ddarlith, ond ni ddeallodd hi mo hynny ac ni ddeallwyd hynny chwaith gan genedlaetholwyr Coleg Aberystwyth. Tybiasom fod yr unig genedlaetholwr o'r to hŷn a barchem yn galw arnom ni ac ar Gymry eraill o gyffelyb fryd i ffurfio mudiad newydd i ymladd dros hawliau'r laith. Ufuddhasom ac ym mis Awst 1962, sefydlwyd Cymdeithas yr laith Gymraeg.¹

Mi wnes i gyfarfod â Saunders Lewis bedair gwaith, a hynny bob tro yn y Park Hotel yng Nghaerdydd. Y tro cyntaf, yn 1960 neu 1961, efo Harri Pritchard-Jones a'r diweddar Sionyn Daniel, yr eildro, yn 1964 neu 1965, efo rhai o Bwyllgor Canol Cymdeithas yr laith Gymraeg, y drydedd waith, yn yr un cyfnod, gyda dau neu dri aelod arall o'r Pwyllgor a Rhiannon Silyn Roberts, a'r tro olaf, rhwng 1966 a 1968, ar fy mhen fy hun, pan oedd o'n Llywydd y Gymdeithas a minnau'n Gadeirydd. Roedd Mr Lewis wastad yn hynod gwrtais a chyfeillgar. Cofiaf yn arbennig ei ledneisrwydd wrth ddweud wrthym yn ystod yr ail achlysur y cyfeiriwyd ato: 'Maddeuwch imi am ddweud hyn, ond rydw i'n ffyrnig o wrth-sosialaidd.'

Cofiaf wleidydd arall yn llefaru'r un geiriau: 'Rydw i'n ffyrnig o wrth-sosialaidd'. Roedd hwnnw'n aelod o Blaid Cymru ar y pryd ond wedyn mi ymunodd â'r Blaid Lafur.

Roedd ein Llywydd wedi ein galw ni i'r Park Hotel gyda'r bwriad o geisio ein perswadio i ymateb i genadwri'r Ddarlith Radio fel y deisyfai ef, trwy ymdrechu i droi Plaid Cymru yn fudiad a ymgyrchai dros hawliau'r Gymraeg yn y modd yr oedd o wedi ei argymell. Roeddem ni'n argyhoeddedig mai gwastraff amser ac egni fyddai hynny gan fod y Blaid, er yn fach ac yn eiddil, yn fonolithig dan arweiniad Gwynfor Evans a J. E. Jones.

Wedi inni wyntyllu'r mater yn drwyadl, addefodd Mr Lewis ein bod ni yn adnabod Plaid Cymru y cyfnod hwnnw yn well na fo. Ac meddai:

Meddylfryd sect sydd ganddyn nhw, nid meddylfryd plaid wleidyddol. Mae plaid wleidyddol yn ceisio ennill grym trwy argyhoeddi pobol a'u perswadio i'w chefnogi hi a phleidleisio drosti. Mae aelodau o sect yn meddwl mai'r hyn sy'n bwysig ydy eu bod nhw'u hunain yn gadwedig. "Waeth beth ddaw o'r rhelyw," meddan nhw, "mi awn ni i'r nefoedd."

Chwarddodd ac ychwanegu: "A'r peth ofnadwy ydy ... mae'n debyg eu bod nhw'n iawn!"

Nid yw fy mharch at Saunders Lewis na'm hedmygedd o'i ddysg, ei ddeallusrwydd a'i wroldeb wedi lleihau o gwbl yn ystod yr hanner canrif diwethaf, er fod fy ymateb i'w waith fel llenor, dramodydd a gwleidydd yn fwy beirniadol.

BARDD, LLENOR A BEIRNIAD

Saunders Lewis yw un o feirdd modernaid pwysicaf y Gymraeg yn yr ugeinfed ganrif. Mae ei feirniadaeth lenyddol, yn fy marn i, mor ysgolheigaidd a threiddgar â dim a gaed gan y goreuon o blith ei gyfoedion Ewropeaidd. Nodweddion amgen ei astudiaethau a'i adolygiadau yw deallusrwydd, serch at gelfyddyd, parch at grewyr celfyddyd, diwylliant eang a byd-olwg cyfled. Fel pob beirniad o fri, meddai ar argyhoeddiadau dyfnion heb i hynny amharu ar degwch ei farn, fel y dengys y dyfyniad hwn o'i 'Lythyr ynghylch Catholigiaeth', a anfonodd at olygydd *Y Llenor*, W. J. Gruffydd, yn 1926:

Anffawd fawr i lenyddiaeth Gymraeg ein hoes ni yw nad oes gennym sgrifenwyr gwrth-Gristnogol. Nid oes gennym neb (ac eithrio efallai un bardd mawr) sy'n gwadu Crist, yn gwrthod hawl Crist, yn deall yn bendant y peth a gynhwysir yng ngalwad Cristnogaeth ac yn dweud 'Na' wrtho. Ni fyddai gennyf i ond edmygedd llwyr i gryfder a gonestrwydd meddwl y fath awdur.²

Ar dudalennau'r *Llenor* cododd W. J. Gruffydd, Saunders Lewis, R. T. Jenkins, Ambrose Bebb a beirniad, beirdd, ysgolheigion a llenorion eraill, feirniadaeth lenyddol yn Gymraeg o'r cecru cul, personol, plwyfol ac enwadol a'i nodweddiad cyn sefydlu'r cyfnodolyn ardderchog hwnnw.

Ceir enghraifft arall o degwch barn S. L. yn ei ddarlith, 'Cenedlaetholdeb a Marxiaeth', a gyhoeddwyd yn *Y Ddraig Goch* yn 1938:

Y mae'n bwysig iawn wynebu ein gelynion yn deg. Byddai'n loes imi pe gellid profi bod unrhyw bwynt hanfodol yn y dadansoddiad o Farxiaeth yn yr anerchiad hwn yn gamliwiad.³

Maes arall y cyrhaeddodd Saunders Lewis y brig Ewropeaidd ynddo yw newyddiaduriaeth wleidyddol. Anghytuno neu beidio â'r sylfeini athronyddol a'r daliadau sy'n cynnal *Ysgrifau Dydd Mercher*, maent yn dal yn werth eu darllen oherwydd gloywder eu harddull a'r ynni ymenyddol sy'n eu hydreiddio. Ychwanegant at adnabyddiaeth y darllenydd o'r pwnc neu'r person dan sylw ac o'r byd oedd ohoni pan sgrifennwyd hwy.

Y DRAMODYDD

Nid wyf yn meddwl fod Saunders Lewis yn ddramodydd mawr. Nid wyf yn meddwl ei fod yn ddramodydd da. Amharodd nifer o ffactorau anffafriol ar ei awen theatrig.

Anfantais i'r dramodydd o Gymro oedd ei fagu ar lannau Mersi. Er bod degau o filoedd o Gymry yn byw yn y rhan honno o Loegr yn ystod ei faboed, a'r bywyd crefyddol a diwylliannol Cymraeg yn ffynnu yno, buasai wedi bod yn ddyn gwahanol iawn petai wedi ei eni a'i fagu mewn pentref neu dreffan yn Sir Fôn. Roedd Cymru'n wlad ddieithr iddo pan ymfudodd iddi yn ei ugeiniau cynnar. Ac er mai hi oedd hen wlad ei dadau, treuliodd y rhan fwyaf o weddill ei oes yn alltud ynddi. Yr oedd, chwedl R. Williams Parry:

Heb hanfod o'r un cynefin yng nghwr unrhyw gae –
Heb gorff o gyffelyb glai na Duw o'r un defnydd ...⁴

Un o ganlyniadau hynny yw iddo orfod sgrifennu am bobl na fu erioed yn byw yn eu plith: uchelwyr Cymreig o'r Canol Oesoedd, cymeriadau chwedlonol a beiblaidd, uwch-swyddogion y *Wehrmacht*, cenedlaetholwyr a chomiwnyddion o Ddwyrain

Ewrop. Dyna pam mai eiconau yn cyfleu daioni a drygioni, arwriaeth a llwfrdra yw prif gymeriadau eu ddramâu ac nid bodau sy'n arddangos cymhlethdodau seicolegol dyrys a chroestyniadau ideolegol, chwyrn fel a welir ym mhen-campweithiau Shakespeare, Ibsen, Lope de Vega, y trasiediŵyr Groegaid a'r mawrion eraill.

Ond fe luniodd Saunders ddwy ddrama a nofel am ddosbarth o bobol yr oedd yn dra chyfarwydd â hwy am ei fod wedi ei fagu yn eu plith, sef pendefigion y pulpud Anghydfurfiol Cymraeg, eu gwagedd a'u plant. Y gweithiau y cyfeiriai atynt, wrth gwrs, yw *Dwy Briodas Ann* (1964), *Merch Gwern Hywel* (1964) a *Cymru Fydd* (1967).

Flynnyddoedd maith yn ôl bûm mor hy â sgrifennu at Mr Lewis i ddweud wrtho gymaint y gwnes i fwynhau'r gweithiau hynny. Mentrais alw *Dwy Briodas Ann* a *Merch Gwern Hywel* yn 'Marxisante', hynny yw, yn arddangos tueddiadau Marcsaidd – meddyliais y byddai dweud hynny yn Ffrangeg yn lliniaru ar y cyhuddiad – am eu bod yn dangos y dosbarth canol Anghydfurfiol yn disodli'r tiffeddiawyr uchelwrol fel arweinwyr cymdeithas yng Ngogledd Cymru. Gofynnais i Mr Lewis am ei farn ynglŷn â'r paradocs fod cenedlaetholwyr Prydeinig rhonc fel John Elias o Fôn a Lewis Edwards wedi gosod, yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, sylfeini diwylliannol cenedlaetholdeb Cymreig yr ugeinfed ganrif. 'Rhyfedd yw ffyrdd Rhagluniaeth,' atebodd yr oracl. Temtiwyd fi i awgrymu na fuasai'r Gymraeg wedi goroesi petai Protestaniaeth heb ddisodli Catholigiaeth, ond ni ryfygais.

Mae'n resyn fod naturiolaeth gaethiwus *Cymru Fydd* yn peri ei bod hi'n anodd i'w llwyfannu'n effeithiol. Ynddi y ceir y prif gymeriad sydd debycaf i Saunders Lewis ei hun pan oedd yn llanc. Mae Dewi Rhys, fel ei hawdur, yn fab y Mans, yn eithriadol o egniol a deallus, yn hoff o geir cyflym, ac yn gwrthryfela yn erbyn rhyddfrydiaeth lipa-wlatgar, Anghydfurfiol ei rieni, sef yr ideoleg a rydd i'r ddrama ei theitl – *Cymru Fydd*. Ond tra bod yr awdur yn babydd ac yn fardd, anffyddiwr ac athronydd yw'r cymeriad a greodd. Hynny sy'n peri fod eu hymateb i'w hargyfwng-gwacter-ystyr yn wahanol: y naill yn betio fod Duw yn bod, ac yn seilio ei genedlaetholdeb a'i greadigrwydd ar hynny, a'r llall yn gwrthryfela yn erbyn parchusrwydd ei rieni trwy gyflawni cyfres o droseddau digymell – *crimes gratuites*, chwedl André Gide, hoff

awdur anffyddiol Saunders Lewis – ac yn cyflawni hunanladdiad yn hytrach na chymrodeddu â'u byd bach, nychlyd.

Roedd nifer o feibion y Mans nid annhebyg i Dewi Rhys yng ngholegau Cymru, Rhydychen a Chaergrawnt ar ddechrau'r chwedegau. Nid trwy dor-cyfraith yn null Dewi Rhys na Chymdeithas yr Iaith y gwrthryfelodd llawer ohonynt yn erbyn parchusrwydd eu magwraeth ond trwy ymuno â'r BBC a HTV.

Ymfudodd Saunders Lewis i wlad na fu ganddi theatr broffesiynol hyd nes ei fod yn tynnu at derfyn ei yrfa awdurol. Yn anaml y cydweithiodd â chyfarwyddwyr ac actorion proffesiynol wrth baratoi ei ddramâu ar gyfer y llwyfan – profiad na fu raid i unrhyw ddramodydd o bwys ei hepgor o ddyddiau'r trasiedïwyr Groegaidd hyd heddiw. Effeithiodd yr anffawd honno ar strwythur nifer o'i ddramâu, gan beri iddynt fod yn drwsgwl ac antheatrig eu saernïaeth.

Yn y dauddegau a'r tridegau collfarnai Saunders Lewis yr hyn a alwai yn '(g)wirioneddoliaeth (realism)'. 'Naturiolaeth' yw'r term a ddefnyddir heddiw wrth sôn am gynyrchiadau theatrig lle yr ymdrechir i argyhoeddi'r gynulleidfa trwy gyfrwng set, dodrefn, gwisgoedd, goleuo ac ieithwedd 'naturiol' fod y golygfeydd a ddarlunnir yn 'digwydd go-iawn'. Casâi ddramâu gan awduron a fynnai drin a thrafod bryntni bywyd bob dydd eu cymeriadau yn hytrach na dyrchafu'r gynulleidfa trwy ei swyno â phrydferthwch celfyddydol; oherwydd peth ysbrydol yw prydfferthwch a thrwy brydferthwch y gwêl dyn y dwyfol.⁵

Dyma sut y mellithiodd Henrik Ibsen, proffwyd 'gwirioneddoliaeth':

Ni ddywedaf nad oedd athrylith y gŵr hwnnw yn fawr, eithr mi a ddywedaf yn hyderus mai Ibsen ydoedd y dylanwad mwyaf anghelfgar a niweidiol a esgynnodd orsedd celf erioed, ac yr ydys heddiw yn dechrau gweled mai cam â'r ddrama a fu pob rheol gelfyddydol a ddyfeisiodd.⁶

Ond pan aeth y beirniad ei hun ati o ddifri i sgrifennu dramâu yn y pumdegau, y chwedegau a'r saithdegau, llyffetheiriwyd ei awen theatrig gan y naturiolaeth y bu'n ei chondemnio.

Bertolt Brecht a ddangosodd i fyd y theatr sut i ddryllio hualau naturiolaeth drwy adfer a chyfoesi dulliau cyntefig o draethu chwedlau a phortreadu cymeriadau ar lwyfan; a darlunio, drwy gyfrwng y chwarae, y realaeth gymdeithasol a adlewyrchir gan y chwedl. Eithr ni chyrhaeddodd dylanwad y Marcysydd o'r Almaen Gymru cyn bod gyrfa awdurol Saunders Lewis ar ben.

Roedd moesoldeb dramâu Ibsen yn ogystal â'u hestheteg yn anathema i Saunders. *Tÿ Dol* oedd ei 'gasbeth'⁷ yn ôl Robin Chapman. Hawdd gweld pam. Mae'r prif gymeriad, Nora Helmer, yn gwrthryfela yn erbyn gorthrymderau rhagrithiol y briodas fwrgeisaidd, gonfensiynol, ac yn ymwrthod â'i rôl fel merch, gwraig a mam, gan fynnu'r hawl a'r rhyddid i ddod i adnabod ei hun fel person ac unigolyn. Dyma ddynes hollol wrthgyferbynnus i'r arwres Saundersaidd, y santes dra-deallus y mae bod yn ferch, gwraig neu fam deilwng yn bwysicach iddi na'i heinioes hi ei hun. Diau fod Saunders yn gweld Nora Helmer fel chwaer i Monica a Blodeuwedd. Chwistrellodd argyhoeddiad crefyddol biwritaniaeth Gatholig i'w ddramâu. Andwywyd hwy gan y ddogma: Colled i lenyddiaeth yw colli pechod.⁸ Bron yn ddieithriad, cyplysir rhywioldeb benywaidd ag angau.

Er mor chwyrn y beirniadodd Saunders Lewis Ibsen, y gwir yw fod ei ddramâu ef ei hun, hyd yn oed *Blodeuwedd*, lawn mor naturiolaid â rhai'r Norwyad, eithr yn llai theatrig. Af cyn belled â'u disgrifio fel pamffledi gwrth-Ibsenaidd ar ffurf dialog, a phregethau cain o blaid cenedlaetholdeb uchelwrol, Catholig. Gall gweithiau fel *Gymerwch chi Sigaret?* a *Brad* wfreiddio cynulleidfaoedd a darllenwyr sy'n arddel daliadau cyffelyb i rai'r awdur, ond nid ydynt yn effeithio ar anghredinwyr yn yr un modd.

Y GWLEIDYDD

Wrth imi feddwl am Saunders Lewis y gwleidydd daeth i gof rywbeth a ddywedodd y Dr. John Davies yn ddiweddar yn ystod trafodaeth radio ar *Tynged yr Iaith*: 'Efallai nad oedd dylanwad Saunders Lewis ar y Mudiad Cenedlaethol yn fendithiol bob amser, ond mae'n bosib na fyddai Mudiad Cenedlaethol o gwblw oni bai amdano fe.'

Sylw diddorol arall oedd eiddo Robert Griffiths, Ysgrifennydd Cyffredinol y Blaid Gomiwnyddol, wrth drafod gyda Dafydd Iwan mewn rhaglen radio arall y Deg Pwynt Polisi a gyhoeddwyd gan y Blaid Genedlaethol yn 1930. 'Gallai dyn feddwl fod y ddogfen hon wedi ei llunio gan bwyllgor o bedwar,' meddai Robert, 'Karl Marx, Friedrich Engels, Margaret Thatcher a Norman Tebbit.'

Cybolfa eclecticig o syniadau o chwith, canol a de y sbectrwm gwleidyddol, yn gymysg ag Ewropeaeth ganoloesol, oedd polisïau gwleidyddol, economaidd a chymdeithasol y Blaid Genedlaethol rhwng y ddau Ryfel Byd: '... cruglwyth o syniadau a sythweliadau, o ragfarnau a chredoau [wedi caledu yn] gyfangorff o egwyddorion, yn athrawiaeth gydlynus', chwedl Robin Chapman.⁹ Dyn dinesig, dosbarth canol oedd eu hawdur, ac un na fu ganddo erioed brofiad o fyw yn y wlad nac mewn cymdeithas ddiwydiannol, yn doethinebu ynglŷn ag amaethyddiaeth a diwydiant. Dyn nad oedd ganddo yn 1926, meddai Tecwyn Lloyd, wybodaeth uniongyrchol o fywyd beunyddiol naw Cymro o bob deg.¹⁰ Polisïau oeddynt ar gyfer un o genhedloedd mwyaf proletaraidd y byd a luniwyd gan geidwadwr a ddirmygai y rhan fwyaf o'i gydwladwyr.

Dyma fo'n darogan gwae yn sgil y cythrwfl diwydiannol enbyd a gafwyd yng Nghymoedd y De rhwng 1919 a 1922:

Streiciau lawer, ac yna, ryw ddiwrnod, cyfle'r taeogion. Fe gwyd y werin nad oes ganddi ddim gorffennol nac iaith na pharch at draddodiadau, ac fe gymer dân yn ei dwylo a llosgi'r trefi a chartrefi'r cyfoethogion. O Ddeheudir Cymru y daw'r danchwa a fwria'n yfflon Ymerodraeth Brydain. Dynion heb atgofion na pherthynas â'u cyd-genedl yn dileu a dinistrio popeth ac iddo hanes a hynafiaeth. A'r pryd hwnnw, fe wêl dynion mai ymwrthod â chenedlaetholdeb fu achos y terfysg a'r cwmp.¹¹

Effaith treulio ugain mlynedd yn Neheudir Cymru oedd ffyrnigo'r rhagfarn a'r atgasedd, fel y dengys y gerdd ddrwg-enwog ac enllibus honno, *Y Dilyw* (1939):

Cododd y carthion o'r dociau gweigion
Dros y rhaffau sychion a rhwd y craeniau,
Cripiodd eu dylif proletaraidd
Yn seimllyd waraidd i'r tefyrn tatws.

Llusgodd yn waed o gylch traed y plismyn
A lledu'n llyn o boer siliconaidd
Drwy gymoedd diwyneb diwydiant y dôl.¹²

Fel pob ceidwadwr, ofnai Saunders Lewis y werin ddiwydiannol. Difodi'r dosbarth anystywallt hwnnw oedd amcan yr wythfed o'r *Deg Pwynt Polisi*:

... er mwyn iechyd moesol Cymru ac er lles moesol a chorfforol ei phoblogaeth, rhaid yw dad-ddiwydiannu Deheudir Cymru.¹³

Daeth pymtheg mil o'u cyd-Gymry i Bafiliwn Caernarfon i groesawu'r Tri yn ôl o Wormwood Scrubs, ond byrhoedlog fu'r brwdfrydedd. Nid ysgogodd y Tân yn Llŷn weithredu tor-cyfraith dros Gymru am chwarter canrif arall. Beiodd arweinwyr y Blaid, yn ôl eu harfer, 'daeogrwydd' y Cymry, ynghyd â difrawder a diymadferthedd yr aelodau cyffredin a'u hamharodrwydd i sefyll mewn etholiadau. Ond sefyll dros beth ar wahân i Gymreictod?

Llwydda mudiadau cenedlaethol pan fyddant yn cyfuno gwladgarwch â pholisïau economaidd a gwleidyddol sy'n cydweddu ag anghenion a dyheadau trwch y boblogaeth. Dyna wnaeth Owain Glyndŵr ac uchelwyr Cymru yn y bymthegfed ganrif a Ho Chi Minh a Fidel Castro a'u cyd-gomiwnyddion yn yr ugeinfed.

Gwladwriaeth les oedd angen a dyhead mwyafrif y Cymry yn ystod dirwasgiad creulon tridegau'r ganrif ddiwethaf. Anathema oedd hynny i Lywydd y Blaid. Yn 1930 dilornodd ymdrechion y Llywodraeth Lafur gyntaf i liniaru effeithiau'r Dirwasgiad ar bobol gyffredin:

Yn ystod y flwyddyn sy'n darfod aeth pethau ymhellach lawr ar hyd y llwybr hwn. Yn gyntaf estynnwyd oed gadael ysgol i blant o bedair ar ddeg i bymtheg, a hynny wrth gwrs heb ymgynghori dim â'r rhieni. Yna yn ddiweddar cyhoeddodd un o brif swyddogion iechyd y llywodraeth – un o'r "gwyddonwyr" amheus sydd mor awyddus i gymryd lle Rhagluniaeth – adroddiad swyddogol yn dangos mai'n ofer y cymer y llywodraeth feddiant a gofal o blant yn bump oed. Erbyn hynny, ebr y swyddog, y mae'n rhy hwyr, y mae cymeriad a thueddiad y plentyn a'i hadau afiechyd oll wedi gwreiddio ynddo. Onid yw llafur y llywodraeth i syrthio'n ofer, rhaid i feddygon y

Ilywodraeth gymryd gofal o'r plentyn o'i fisoedd cyntaf, ie, a hyd yn oed yn y groth. Rhaid sicrhau bod y llaeth a sugno yn bur, y dilledir ef yn glyd a doeth, bod iddo awyr iach, rhydd o beryglon heintiau, ac y dysgir iddo er yn faban arferion iechyd a glanweithdra. Rhoddir ffigurau i brofi nifer anferth y babanod sy'n dioddef o esgeulustra a gwaeth, y nifer o blant bach anafiedig, y nifer o ferched dan bump oed sy'n dioddef gan afiechydon gwenerol.¹⁴

Adeg Rhyfel Cartref Sbaen roedd y Blaid Ryddfrydol, y Blaid Lafur, y Blaid Gomiwnyddol, yr undebau llafur yn eu crynswth a'r rhan fwyaf o'r Cymry yn gefnogol i'r Weriniaeth ac yn ffeiddio rhaib y gwrthryfelwyr Ffasgaidd a gefnogid gan Hitler a Mussolini. Mynegodd erthygl olygyddol yn y *Ddraig Goch* gydymdeimlad claeaf â'r Basgiaid tra'n datgan mai Niwtraliaeth oedd safbwynt swyddogol Plaid Genedlaethol Cymru. Ceir tystiolaeth, fodd bynnag, fod ceffylau blaen y Blaid, megis Saunders Lewis, J. E. Daniel ac Ambrose Bebb, yn gweld y gyflafan fel gwrthdaro apocalyptaidd rhwng Cristnogaeth a Chomiwnyddiaeth. Ni raid holi pa ochr a gefnogent hwy: y Cadfridog Franco a'i luoedd, wrth reswm, neu afreswm, a'r Gwareiddiad Cristnogol a droes Sbaen yn unbennaeth gïaidd ac yn ddiffeithwch diwylliannol am dros ddeugain mlynedd.

Deallai y rhan fwyaf o'r Cymry fod yr Ail Ryfel Byd yn wahanol i'r Cyntaf. Gwelent fod hwn yn fwy na'r diweddaraf mewn cyfres o ryfeloedd rhyng-imperialaidd, am fod Natsïaeth yn bygwth dileu pob hawl ddemocrataidd a chymdeithasol a enillwyd gan werinoedd Ewrop a Gogledd America yn ystod dwy ganrif o wrthdaro rhyngddynt hwy a'r dosbarthiadau Ilywodraethol. Cyhuddodd yr hanesydd Gwyn A. Williams Saunders Lewis o *Pétainisme*, sef ffug-niwtraliaeth y Marsial Philippe Pétain, unben Ffrainc yn ystod y goresgyniad Ellmynig.

Er i Saunders Lewis ddatgan mewn erthygl olygyddol yn y *Ddraig Goch* yn 1934 '[nad] enbydrwydd a gormes yw unig nodweddion Ffasgiaeth. Y mae yn y ddysg boliticaidd hon rinweddau ac ardderchowgrwydd'; ac er iddo gydnabod fod y Blaid Genedlaethol 'wedi mynd i'r un ffynhonnell ag arweinwyr Ffasgiaeth i chwilio am ddŵr bywiol i adnewyddu diffeithwch ein bywyd cymdeithasol',¹⁵ nid wyf yn amau dilysrwydd na diffuantrwydd ei haeriad fod y Blaid 'yn elyn i Ffasgiaeth, ie, hyd yn oed pe buasai'r fath beth yn bod â Ffasgiaeth Gymreig'. Serch hynny, ni ddylid

anwybyddu'r ffaith i Saunders Lewis gyfiawnhau llosgi'r Ysgol Fomio ar sail athroniaeth adweithiol, sef bod 'deddf foesol Duw yn uwch na deddfau gwladwriaeth Lloegr ac fe hawlia ein hufudd-dod ni yn erbyn llywodraeth Lloegr'.¹⁶

Yn enw 'deddf foesol Duw' y cyfiawnhaodd y Cadfridogion Franco a Pinochet ddymchwel llywodraethau etholedig yn Sbaen a Chile. Gwadu hawl Coron a Chyfraith Lloegr ar Gymru yn gyfan gwbl fuasai'r carn chwyldroadol, cenedlaethol a democrataidd i'r cyrch yn erbyn yr Ysgol Fomio, a dyna sut y gwelwyd hi gan y rhan fwyaf o genedlaetholwyr a gwladgarwyr o 1936 hyd heddiw.

Cyfraniad mawr, unigryw Saunders Lewis i wleidyddiaeth Cymru oedd gweithredu'n unol â'i argyhoeddiad fod rhaid i genedlaetholwyr ennyn gwrthdaro difrifol rhyngddynt hwy a'r wladwriaeth Brydeinig os oedd Cymru i barhau'n genedl a'r iaith Gymraeg i fyw. Y sythwelediad hwnnw a ysgogodd dor-cyfraith ym Mhenyberth yn 1936 a'r Ddarlith Radio yn 1962. O'r gwrthdaro a'r cythrwfl yr esgorodd y Ddarlith arnynt, ynghyd â llwyddiannau etholiadol Plaid Cymru a ffrwydriadau John Jenkins a'i fyddin fechan, y deilliodd yr holl ddatblygiadau cadarnhaol ynglyn â'r iaith a welwyd yn ystod yr hanner canrif diwethaf. Ac os mawrygwn y tri Chymro a dramgwyddodd gyfraith Lloegr yn fwriadol am y tro cyntaf er dyddiau Owain Glyndŵr oni ddylem dalu'r un wrogaeth i'r dyrnaid a ryfelodd yn ei herbyn?

Beth bynnag fo barn ei gydwladwyr am effaith ac arwyddocâd y Tân yn Llŷn, brenhinwr a cheidwadwr oedd Saunders Lewis ac un a gredai mai 'egwyddor gyntaf ceidwadaeth yw ymwrthod â phob chwyldroad'.¹⁷ Dyma sut y disgrifia Tecwyn Lloyd yr Adwaith Ffrengig a fawrygid gan wrthrych ei gofiant, *John Saunders Lewis*:

Gellir diffinio pwrpas yr Adwaith o 1870 ymlaen fel ymchwil am awdurdod mewn byd ac eglwys; am lywodraeth ganolog, gref, annemocrataidd, ac am ddogma ddiwyo mewn crefydd. I wŷr fel Barrès a Maurras yr oedd gwendidau mewnol Ffrainc i gyd wedi tarddu o'r Chwyldro Mawr yn niwedd y ddeunawfed ganrif, ac i ail ddarganfod patrwm y gymdeithas ddiogel, sefydlog, rhaid oedd anghofio hanes y bedwaredd ganrif ar bymtheg ar ei hyd. Gelynyon gwareiddiad oedd unigoliaeth, rhamantiaeth, gweriniaeth.¹⁸

Gyda'r Ail Ryfel Byd daeth methdaliad llwyr yr Adwaith ar gyfandir Ewrop. Nid oes dim sy'n dangos yn eglurach ynysiad ideolegol Saunders Lewis a'i edmygwyr yn y blynyddoedd hynny nag adolygiad Tecwyn Lloyd yn *Y Llenor o Cnoi Cil: Cerddi a Sonedau* gan Gwenallt.¹⁹ Synnais o weld Gwenallt yn cael ei leoli ymhlith 'beirdd yr Adwaith'. Dychanol a chydymdeimladol yw'r gerdd 'Yr Iddewon', a eilw Tecwyn Lloyd yn 'lysnafedd Streicheraidd o'r math a geir yn *Der Stuermer*', ond ni ellir gwadu fod sawr cenedlaetholdeb Cristnogol, chwerw ac adweithiol ar y cerddi oll. Saunders Lewis, yn ôl Tecwyn Lloyd, oedd 'arweinydd yr Adwaith'. Dywedir iddo:

... lunio damcaniaeth ar ddechrau'r tridegau am Gymru. Ail-ddarganfu'r ffaith mai Pabyddion uniongred oedd ein cyndeidiau i gyd ganrifoedd yn ôl; darganfu mai uchelwyr, o bosibl, oeddynt hefyd. Gwnaeth i lawer Cymro heddiw deimlo mai'r unig ffordd i fod yn gyson Gymreig oedd trwy goleddu'r grefydd Babyddol a'r balchder uchelwrol ...

Yn y blynyddoedd diwethaf hyn, minioaodd y frwydr cydrhwng yr Adwaith a'r adain Aswy yng Nghymru; aeth smartrwydd yr Adwaith yn chwerwedd a'r chwerwedd yn anobaith ...

Hunanladdiad ysbrydol ydyw'r diwedd a dyna, efallai, yw'r feirniadaeth derfynol ar syniadaeth yr Adwaith a'r condemniad llwyraf ohono; sef, nad oes ganddo, ynddo ei hun, y nerth a'r ffydd a'r bywioldeb gobeithiol hwnnw a ysbrydola ei ddilynwyr i fyw er ei fwyn. 'Marw sy ddoeth i mi' – dyna egwyddor olaf a therfynol ei holl athrawiaeth; dyna, os mynnir, y bellen wenwynig olaf a ddaw o'r cylla Adweithiol i'r cil ...

Gwenallt biau'r llinell 'Marw sy ddoeth i mi'. Fe'i ceir ym mhennill olaf ei gerdd 'Testament yr Asyn'. Dyma'r pennill yn llawn:

Gadawaf eich byd barbaraidd
A'ch uffern dotalitaraidd,
A mynd at fy mrodyr gwaraidd;
Marw sy ddoeth i mi.²⁰

Er mai ei ffydd Gatholig oedd conglaen creadigrwydd a gwleidyddiaeth Saunders Lewis, cyfaddefodd wrth ei gyfaill D. J. Williams yn 1958:

Mae popeth yn yr Eglwys Gatholig yn ddiflas gennyf i ond unpeth – fod ganddi, yn fy nghred i, yr offeren a roes ei sylfaenydd iddi, a thrwy hynny wasanaeth sy'n rhyngu bodd i Dduw.²¹

Yn fuan iawn wedyn aeth pethau o ddrwg i waeth pan wnaeth y Pab 'ddinistrio'²² – gair S. L. ei hun – yr isel offeren Ladin. Does ryfedd fod hunanladdiad yn ddiweddglo i'r dramâu personol a sgrifennodd tua diwedd ei oes: *Yn y Trê'n* (1965), *Cymru Fydd* (1967) a *Cell y Grog* (1975).

Gellir deall apêl aruthrol dogma a defosiwn yr Eglwys Gatholig fyd-eang i w'r ifanc deallus, synhwyrus a cheidwadol, fel ag yr oedd Saunders Lewis yn 1932, pan dderbyniwyd ef iddi. Mae'n anodd meddwl am rywun tebyg yn gwneud yr un modd heddiw. Edwinodd Eglwys Rufain a'r enwadau Protestannaidd ond ni ddiflannodd yr Adwaith, dim ond newid ei enw. Neo-ryddfrydiaeth, neu 'Y Farchnad', yw'r Adwaith cyfoes. A'r Cyfryngau Torfol yw'r grefydd sy'n ei harddu ac yn ei gyfiawnhau.

Rwyf am derfynu gyda sylwadau ar dair 'adnod' o'r Ddarlith Radio:

Mae'r iaith yn bwysicach na hunan-lywodraeth.²³

Dyfynnir y geiriau hyn gan rai i ddadwleidyddu'r ymgyrch dros barhad y Gymraeg. Nid dyna fwriad dyn a fynnai 'mai dyna'r unig fater politicaidd y mae'n werth i Gymro ymboeni ag ef heddiw'.²⁴ Dyma ddywedodd mewn ysgrif yn y *Ddraig Goch* yn 1926:

... rhan yn unig o amcanion cenedlaetholwyr yw cadwraeth yr iaith ... Oblegid er mwyn dyn y mae iaith yn bod. A'r rheswm dros amddiffyn yr iaith yw ein bod ni'n gofalu'n bennaf am les y dyn cyffredin sy'n bwrw'i oes yn y rhan hon o'r byd. Amcan gwleidyddiaeth yw ymgeleddu bywyd dyn. Amcan y Blaid Genedlaethol yw – nid cadw'r Gymraeg fel ffetish yng Nghymru – ond ei gwneud hi'n bosibl i bob Cymro fyw bywyd llawn, gwaraid, dedwydd, cain.²⁵

Mae arna i ofn fod y Gymraeg yn 'ffetish' i lawer o'i charedigion heddiw. Yn eicon a goleddir am ei bod yn meddu rhyw rin ysbrydol, anniffiniadwy, lled-grefyddol. Mae

hefyd yn ffon fara i ni, aelodau o'r dosbarth canol proffesiynol Cymraeg a gyflogir fel awduron, athrawon, cyfieithwyr, darlledwyr, gweinyddwyr a deiliaid llu o swyddi eraill oherwydd ein rhugledd yn yr iaith. Parhad yr iaith yw'r unig fater gwleidyddol y mae gan y rhan fwyaf o genedlaetholwyr Cymru deimladau cryf yn ei gylch. Ymddengys i mi mai ychydig sy'n ymboeni ynglŷn â pharhad ein cenedl fel cymuned hanesyddol.

Yr ail adnod o'r ysgrythur Saundersaidd rwyf am ei dyfynnu yw:

Nid dim llai na chwyldroad yw adfer yr iaith Gymraeg yng Nghymru. Trwy ddulliau chwyldro yn unig y mae llwyddo.²⁶

Ceir chwyldro gwleidyddol pan fydd aelodau o ddsbarth neu genedl ddarostyngedig yn cipio awenau'r wladwriaeth oddi ar ddsbarth llywodraethol o aelodau o genedl neu ddsbarth arall. Nid dyna genadwri'r Ddarlith Radio. Dulliau protest a argymhellwyd gan Saunders Lewis; tor-cyfraith a gwrthdystio di-drais, nid annhebyg i dactegau amaethwyr Cymru yn ystod Rhyfel y Degwm, pan oedd Cymru Fydd yn fwy na siop siarad wladgarol.

Roeddem ni brotestwyr Cymraeg y chwedegau fel miloedd o'n cyfoedion Trotsiaidd ac anarchaidd yng ngwledydd eraill Gorllewin Ewrop a'r Unol Daleithiau, yn gweld ein hunain fel chwyldroadwyr o'r iawn ryw; ond gwrthryfela yn erbyn gorthrymderau diwylliannol yr oeddem ac nid ceisio dymchwel llywodraethau a sefydlu rhai mwy cyfiawn yn eu lle. Ildiodd y gwladwriaethau i ofynion y mudiadau hawliau sifil a'r myfyrwyr mewn sawl gwlad, heb golli nemor ddim o'u grym na'u hawdurdod. Diddymwyd deddfau hiliol yr Unol Daleithiau a'r rhai a gosbai bobl hoyw. Dyrchafwyd statws y fenyw yn y rhan fwyaf o wledydd y Gorllewin, ac yng Nghymru statws y Gymraeg mewn meysydd fel y gyfraith, gweinyddiaeth y llywodraeth ganol a llywodraeth leol, y cyfryngau a diwylliant. Cyfetholwyd arweinwyr y mudiadau protest yn gyflawn aelodau o'r Sefydliad. Wele Arlywydd croenddu cyntaf UDA yn imperialydd lawn mor rhyfelgar â'i ragflaenydd gwyn; merched Thatcher mor ddidostur wrth eu gweithlu ac mor wrth-undebol ag unrhyw gyfalafwr gwrywaidd; a chyn-aelodau o Gymdeithas yr Iaith, a fu unwaith yn 'dipyn o boendod i'r rhai sy'n credu mewn trefn', yn selog eu cefnogaeth i'r drefn honno bellach.

Nid wyf yn meddwl fod modd i'r Gymraeg oroesi am yn hir iawn yn yr unfed ganrif ar hugain heb rywbeth tebyg iawn i chwyldro; heb Senedd gref yn meddu hawliau economaidd, trethiannol a deddfwriaethol cyflawn, gan gynnwys yr hawl i reoli mewnfudiaeth i'n gwlad ac i gyfeirio diwydiannau a swyddi gweinyddol i gadarnleoedd yr iaith. Er pob braint a hawl a dderbyniodd y Gymraeg yn ystod yr hanner can mlynedd diwethaf, mae geiriau'r bardd a'r arolygydd ysgolion, Matthew Arnold, yn dal mor berthnasol heddiw ag yr oeddynt yn 1852 a 1856:

It must always be the desire of a Government to render its dominions, as far as possible, homogeneous ... Sooner or later, the difference of language between Wales and England will probably be effaced ... an event which is socially and politically to be desired.²⁷

Ildio consesiynau arwynebol, tactegol tra bydd y Farchnad Rydd yn tanseilio Cymreictod ein cymunedau a'r anniwylliant Eingl-Americanaid, byd-eang yn boddi'r Gymraeg yw strategaeth hir dymor, neo-drefedigaethol y Sefydliad Seisnig.

Yn y trydydd o'r *Deg Pwynt Polisi* a gyhoeddwyd yn 1933, galwodd Llywydd y Blaid Genedlaethol am chwyldroad sylfaenol yn y gyfundrefn economaidd yng Nghymru, gan ddatgan:

Y mae cyfalafiaeth ddiwydiannol a chystadleuaeth economaidd rydd oddi wrth reolaeth llywodraeth gwlad (h.y. masnach rydd) yn ddrwg dirfawr ...²⁸

Dywedodd Gwyn A. Williams rywbeth tebyg rywbryd yn ddiweddarach:

Os yw Cymru i fyw, rhaid i Gyfalafiaeth farw. Os bydd Cyfalafiaeth byw, bydd Cymru'n marw.

Heddiw gellir ychwanegu: Os yw'r blaned a'r ddynoliaeth i fyw, rhaid i Gyfalafiaeth farw. Os bydd Cyfalafiaeth byw, bydd farw'r blaned a'r ddynoliaeth.

Yn fy marn i, os yw'r Gymraeg i oroesi, mae'n rhaid iddi fod yn elfen hanfodol a chreiddiol yn yr ymgyrch i greu byd fydd yn cyfuno delfrydau'r Chwyldro Ffrengig –

Liberté, Égalité, Fraternité – a threfn economaidd ddemocrataidd wedi ei sylfaenu ar gyfiawnder a chydweithrediad yn hytrach nag annhegwch a hunanoldeb. Cyfundrefn ddeinamig ac athrylithgar yw Cyfalafiaeth ac mae'n bosib y llwydda i oresgyn yr argyfwng presennol fel y gwnaeth sawl tro yn y gorffennol. Ffasgaeth a Natsïaeth a achubodd Gyfalafiaeth yn yr Eidal a'r Almaen rhwng y ddau Ryfel Byd. I'r un perwyl y penododd yr Undeb Ewropeaidd a'r banciau brif weinidogion anetholedig yn yr Eidal a Gwlad Groeg yn ddiweddar. Gallai argyfwng diweddaraf Cyfalafiaeth esgor ar drydydd Rhyfel Byd. Haerai Saunders Lewis mai nod y sosialwyr a'r comiwnyddion oedd sefydlu nefoedd ar y ddaear. Diau fod hynny'n wir yn nhridegau'r ganrif ddiwethaf. Erbyn heddiw mae'n llai uchelgeisiol, sef rhwystro Cyfalafiaeth rhag troi'r ddaear yn uffern.

A dyma'r drydedd adnod Saundersaidd:

A ydy'r sefyllfa'n anobeithiol? Ydy, wrth gwrs, os bodlonwn ni i anobeithio. 'Does dim yn y byd yn fwy cysurus nag anobeithio. Wedyn gall dyn fynd ymlaen i fwynhau byw.'²⁹

Atgoffodd y geiriau hyn fi o arwyddair y Comiwnydd Eidalaid, Antonio Gramsci: 'Pesimistiaeth y deall ac optimistiaeth yr ewyllys'. Ganed y Sardiniwr, Antonio Gramsci, yn 1891, ddwy flynedd yn gynharach na'r llenor o Gymro. Roedd y ddau yn fyr, yn eithriadol o ddeallus, diwylliedig a dewr, ac yn ieithwyr rhagorol. Er eu bod ill dau yn argymell cyfuno gweithredu cyfansoddiadol ac anghyfansoddiadol, roedd eu daliadau gwleidyddol yn go wahanol. Gramsci oedd athronydd ac arweinydd disgleiriaf Plaid Gomiwnyddol yr Eidal yn chwarter cyntaf yr ugeinfed ganrif. Ei gyfraniad pwysicaf i ysgolheictod Marcsaidd yw'r cysyniad o 'hegemoni'. Hynny yw, y modd y mae dosbarthiadau llywodraethol yn cynnal ac yn cadw eu grym a'u hawdurdod trwy gyfrwng diwylliant – yn ogystal â nerth bôn braich plismyn a gynnu milwyr. Ymddiddorai yn bennaf yn y modd y defnyddiodd bwrgeisiaeth ddiwydiannol, masnachol a bancwrol Gogledd yr Eidal y frenhiniaeth, y grefydd Gatholig, addysg, y wasg, llên a'r celfyddydau i fowldio holl daleithiau, rhanbarthau a dinasoedd anghydwedus ac anghymarus yr Eidal yn un genedl. Conglfaen y strategaeth lwyddiannus honno oedd cynghrair rhwng bwrgeisiaeth y Gogledd a thirfeddianwyr y De. Amcan Gramsci oedd creu cynghrair gwrthgyferbynnus rhwng gwerin

ddiwydiannol y Gogledd a gwerin wledig y De. Carcharwyd Gramsci yn 1926 a'i ryddhau ychydig fisoedd cyn ei farwolaeth yn 1937. 'Rhaid inni atal y meddwl mawr hwn rhag meddwl,' meddai Mussolini, ond yn y carchar y sgrifennodd y Sardiniwr weithiau sylweddol ar addysg, diwylliant, hanes a gwleidyddiaeth a gymeradwyir gan ysgolheigion nad ydynt Farcswyr.³⁰ Oherwydd dysg a dyfalbarhad Gramsci a'i gymrodyr, y Blaid Gomiwnyddol oedd plaid wleidyddol fwyaf yr Eidal am ddegawdau wedi'r Ail Ryfel Byd, a byddai wedi llywodraethu'r wlad oni bai am ymyrraeth yr Unol Daleithiau a'r Fatican.

Difyr fuasai gwranddo ar y comiwnydd o Sardiniwr a'r pabydd o Gymro yn trafod y modd y dyrchafodd dosbarth canol Cymraeg o ffermwyr, masnachwyr, mân-ddiwydianwyr a thwrneiod ei hun yn ddosbarth llywodraethol, rhanbarthol yng Nghymru rhwng 1848 a 1918, trwy ymgynghreirio ag 'asgell chwith' dosbarth llywodraethol Lloegr, y Blaid Ryddfrydol, a gweithgareddau ei 'ddeallusion organig', chwedl Gramsci, yn weinidogion, pregethwyr, ysgolheigion, addysgwyr, newyddiadurwyr, beirdd a llenorion. Aelodau blaenllaw o'r garfan honno a sefydlodd y Blaid Genedlaethol yn 1925, a'u disgynyddion, yn athrawon, academyddion a gweithwyr yn y cyfryngau a'r celfyddydau, yw craidd gymdeithasol 'Plaid'.

Tybiaf y byddai Gramsci yn cynghori dosbarth canol cenedlaetholgar Cymru yr ugeinfed ganrif i arddel polisïau economaidd, gwleidyddol a chymdeithasol sosialaidd a gyfatebai i angenrheidiâu'r werin weithiol yn gyfnewid am gefnogaeth y dosbarth hwnnw i fesurau i atgyfnerthu'r iaith Gymraeg a'i diwylliant. Gallent wneud hynny trwy gyfrwng y Blaid Lafur a Phlaid Cymru – dwy blaid neo-ryddfrydol, neo-Cymru Fydd sy'n honni eu bod yn etifeddion i Keir Hardie ac Aneurin Bevan. Efallai y byddai hynny'n ennyn y 'chwyldroad' a achuba'r iaith. Yn sicr ddigon, byddai'n strategaeth ddewrach a mwy anrhydeddus nag ymbil ar y Sefydliad Seisnig am gardod a throsi'r gau-ddiwylliant Eingl-Americanaidd i fratiaith.

Pesimistiaeth y deall: wynebu'r sefyllfa yn onest gan gydnabod ei bod hi'n edrych yn enbyd o anobeithiol.

Optimistiaeth yr ewyllys: ni all neb ddarogan beth ddaw. Efallai y llwyddwn os daliwn ati. Os anobeithiwn yn llwyr, mae methiant yn anochel. Dal ati amdani, felly, gymrodyr.

GARETH MILES

Pontypridd

-
- ¹ *Tafod y Ddraig: misolyn Cymdeithas yr Iaith Gymraeg*, Ebrill 1971.
- ² Saunders Lewis, 'Llythyr ynghylch Catholigiaeth', *Y Llenor* 6 (1927), t. 74.
- ³ *Y Ddraig Goch*, Ebrill 1938.
- ⁴ R. Williams Parry, 'J.S.L.', yn *Cerddi'r Gaeaf* (Dinbych, 1952), t. 76.
- ⁵ Dyfynnir yn T. Robin Chapman, *Un Bywyd o blith Nifer: cofiant Saunders Lewis* (Llandysul, 2006), 57.
- ⁶ Dyfynnir yn D. Tecwyn Lloyd, *John Saunders Lewis*, cyf. 1 (Dinbych, 1988), 112.
- ⁷ Chapman, *op.cit.*, 297.
- ⁸ Lewis, 'Llythyr ynghylch Catholigiaeth', t. 75.
- ⁹ Chapman, *op.cit.*, 54.
- ¹⁰ Lloyd, *op.cit.*, 265–6.
- ¹¹ *Ibid.*, 228.
- ¹² Saunders Lewis, *Byd a Betws: cerddi* (Aberystwyth, 1941), 9.
- ¹³ Saunders Lewis, *Canlyn Arthur: ysgrifau gwleidyddol* (Llandysul, 1985), 16.
- ¹⁴ *Ibid.*, 49.
- ¹⁵ Dyfynnir gan Chapman, *op. cit.*, 148.
- ¹⁶ Lewis, 'Yr Ysgol Fomio yn Llŷn', *Canlyn Arthur*, 111.
- ¹⁷ Dyfynnir yn Lloyd, *op. cit.*, 226.
- ¹⁸ *Ibid.*, 170.
- ¹⁹ *Y Llenor* 22 (1943), t. 45–8.
- ²⁰ D. Gwenallt Jones, *Cnoi Cil: cerddi a sonedau* (Aberystwyth, 1942), 15.
- ²¹ Chapman, *op. cit.*, 358.
- ²² *Ibid.*
- ²³ Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith* (Llandysul, argraffiad 2012), 65.
- ²⁴ *Ibid.*, 64–5.
- ²⁵ Lewis, 'Cenedlaetholdeb a Chyfalaaf', *Canlyn Arthur*, 18.
- ²⁶ Lewis, *Tynged yr Iaith*, 65.
- ²⁷ Dyfynnir yn Lewis, *Tynged yr Iaith*, 42.
- ²⁸ Lewis, *Canlyn Arthur*, 15.
- ²⁹ Lewis, *Tynged yr Iaith*, 61.
- ³⁰ Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, edited and translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith (London, 1971).